

ציקלון

כתב עת לענייני מדיניות ואסטרטגיה | גיליון פברואר 2021

עשור לאביב הערבי - הטלטה ששינתה את פני המזרח-התיכון

אביב ערבי או התעוררות אסלאמית: המאזן האסטרטגי של איראן נוכח הטלטה

מיכאל סגל

האביב הערבי מצא את המשטר האיראני כשנה וחצי לאחר התמודדות מוצלחת מבחינתו עם גל מחאה עז מבית שזכה לכינוי "המהפכה הירוקה" (2009), והיה את אחד האתגרים הקשים אשר ניצבו בפניו בשני העשורים האחרונים. לאור זאת, טבעי היה שהמשטר האסלאמי סבר בתחילה כי גל המחאה שהתפשט בעולם הערבי עלול היה ללבות מחדש את התסיסה הציבורית נגדו מבית.

היחלשות העולם הערבי וערעור המשטרים שהיו בחלקם אויביה המרים של איראן, יצרו חללים שלטוניים אשר בהם טהראן הזדרזה לטעת אחיזה, תוך חתירה למימוש חזון הסהר השיעי המשתרע ברצף טריטוריאלי מהמפרץ ועד לים התיכון.

ואולם, מה שנתפס בתחילה כאיום, התברר לאורך זמן כהזדמנות אסטרטגית. היחלשות העולם הערבי וערעור המשטרים שהיו בחלקם אויביה המרים של איראן, יצרו חללים שלטוניים אשר

בהם טהראן הזדרזה לטעת אחיזה, תוך חתירה למימוש חזון הסהר השיעי המשתרע ברצף טריטוריאלי מהמפרץ ועד לים התיכון. בכך, איראן ייצגה באופן הבולט ביותר את מגמת ההתחזקות של הכוחות הלא ערביים במזרח-התיכון במהלך הטלטה האזורית, נוכח ההיחלשות הגוברת של העולם הערבי.

על רקע זה מובן מדוע רבים בטהראן הכתירו את האביב הערבי כ"התעוררות אסלאמית" (בידארי אסלאמי), התפתחות שהעניקה למשטר האסלאמי הזדמנות פז לקדם את חזונו הרעיוני באזור, ובמוקדו ייצא המהפכה האסלאמית. חוסיין סלאמי, מפקד משמרות המהפכה, המחיש את הלך החשיבה הזה כאשר קבע כבר ב-2012 כי מדובר "בתקופה הסבוכה, הקשה והמזוהה ביותר בהיסטוריה של האסלאם ואיראן", וכי "ההתפתחויות הגיאופוליטיות המואצות, בייחוד במדינות מוסלמיות, מערערות מן היסוד את הגיאופוליטיקה אשר נוצרה על-ידי המעצמות המערביות... אירועים אלה שביסודם אידיאולוגיה אסלאמית, שוחקים בהדרגה את השפעתן של המעצמות המערביות לטובת מציאות גיאופוליטית מהפכנית אסלאמית חדשה".

המעורבות וההשפעה הגוברות של איראן בסוריה נתפסות כאחד ההישגים האסטרטגיים הגדולים של טהראן בעשור האחרון. סוריה - שזכתה באיראן לתואר "החוליה המזהבת בשרשרת מחנה ההתנגדות לישראל" - מהווה נדבך מרכזי באסטרטגיית הביטחון הלאומי האיראני, לצד המשך ההשפעה והאחיזה של טהראן בלבנון. איראן העמיקה את מעורבותה הצבאית בסוריה לצורך הבטחת המשך שלטון אסד ואף הטילה את חזבאללה ב-2013 למערכה במדינה. זאת ועוד, איראן גם מייחסת חשיבות רבה לביסוס הסדר המדיני בסוריה ביום שאחרי מלחמת האזרחים, ואף רואה בו ציון דרך מרכזי במה שהיא מכנה "עיצוב מחדש של המזרח-התיכון".

מהדי טאָאָב, ראש צוות החשיבה במכון המחקר של המנהיג העליון (ח'אמנהאי) המחיש את התפיסה האיראנית לגבי המערכה בסוריה, כאשר תיאר את סוריה כמחוז ה-35 של איראן, וקבע כי "חשיבותה האסטרטגית גדולה יותר עבור איראן מאשר ח'זסטאן" (מחוז לאורך חופי המפרץ שרובו ערבי-שיעי). לטענתו, "דרך שימור סוריה נוכל לקבל בחזרה את ח'זסטאן, אבל אם נאבד את סוריה, לא נוכל לשמור אפילו על טהראן".

לצד סוריה, בלטו הישגיה האסטרטגיים של איראן גם בתימן. בזכות תמיכתה במורדים החות'ים (שיעים זינבים) עוד ערב האביב הערבי, הצליחו אלה להשתלט על חלקים נרחבים מתימן, ובכלל זאת על הבירה צנעאא'. ההשפעה בתימן מאפשרת לאיראנים לפעול באמצעות "שלוחים" נגד ערב-הסעודית הפוגעים בשטח הממלכה (בעיקר במתקנים אסטרטגיים דוגמת שדות תעופה ומתקני נפט) ומרתקים כוחות סעודים רבים בלחימה המתמשכת (בדומה לדגם של פעילות חזבאללה נגד ישראל). ההשפעה בתימן מעניקה לטהראן נוכחות באזור האסטרטגי של הים האדום ושל קרן אפריקה, ובמישור הצבאי, המדובר בשדה ניסויים מרכזי של איראן לבחינת טילים בליסטיים, טלי שיוט, כלי טיס ושיט בלתי מאוישים וכן רקטות מדויקות, שאותם היא מתכוונת להפעיל גם באזורי עימות אחרים, לרבות נגד ישראל.

עיראק מהווה זירה נוספת שבה רושמים האיראנים הצלחות אסטרטגיות בעשור האחרון. במוקדן - העמקת התלות של הממשלה הנוכחית בבגדאד במשטר האיראני; פיתוח הקשרים בין גורמי הכוח הדתיים והפוליטיים המרכזיים במדינה (במיוחד השיעים) למשטר האסלאמי בטהראן; הידוק היחסים הכלכליים בין שתי המדינות; וניצול שטחה של עיראק לצרכים ביטחוניים של איראן, לרבות ניסיון לפריסת מערך טילים המכוון נגד ישראל והפעלת מיליציות שיעיות חמושות נגד הנוכחות האמריקאית במדינה.

ואולם, ההשפעה האיראנית בעיראק מלווה לפרקים במחאה אלימה מצד התושבים המקומיים, לרבות הערבים השיעים, כפי שהתבטא באופן עז בסוף 2019 בגל מחאה אלים נגד ממשלת בגדאד, אשר כלל ביקורת חריפה נגד המעורבות האיראנית במדינה. גם מקורות הסמכות הדתיים השיעיים בעיראק, ובראשם האיאתללה הבכיר עלי חוסייני סיסתאני ומוקתדא צד, אינם שבעי רצון ממעורבותה של טהראן במדינה ושואפים לשמור על עצמאותם.

ביתר הזירות באזור, הישגיה של טהראן מוגבלים יותר. הגעת האביב הערבי לבחריין - שבעבר היתה אחד ממחוזותיה של איראן - לוותה במחאה של בני הרוב השיעי בממלכה אשר הפיחה תקוות בטהראן ולפיהן ניתן יהיה להפיל את המשטר הסוני במנמה ולהפוך אותה למדינה פרו-איראנית. כדי למנוע את נפילתה של בחריין לידי הרוב השיעי שגרה ערב-הסעודית לממלכה כוחות צבאיים שסייעו בדיכוי כוחני של המחאה העממית. נפילת בחריין לידי השיעים - יעד שאליו ממשיכה לחתור טהראן, ועתה יותר מתמיד לאחר קידום הנורמליזציה עם ישראל - הייתה מאפשרת לאיראנים מאחז סמוך לערב-הסעודית ומוסיפה עוד נדבך לכיתורה ב"טבעת שיעית".

קאסם סלימאני, מפקד כוח "קדס" במשמרות המהפכה, אשר חוסל על-ידי האמריקאים בינואר 2020 היה שחקן מפתח בכלל מהלכיה של איראן באזור בעשור האחרון. סלימאני היה אחראי לתאום הפעולות המבצעיות ולקשירת הקצוות של יישום האסטרטגיה האיראנית בחזיתות הפעולה השונות, תוך הפעלת כוחות צבאיים ומודיעיניים והכוונת כוחות מקומיים בחסותה של טהראן.

חיזוק מעמדה של איראן בזירות השונות לווה בהחרפת האיום הנשקף מצד טהראן כלפי ישראל. המערכה בסוריה איפשרה לאיראן לבסס תשתית צבאית שמאיימת על ישראל, ובטבורה פריסת טילים או פיתוח מערכי ייצור שלהם. זאת לצד מתן חסות לגורמי חזבאללה ומיליציות שיעיות הפועלים בעשור האחרון בסוריה. טהראן מיקדה מאמצים מיוחדים בפיתוח תשתיות צבאיות ומודיעיניות בגזרת רמת הגולן, בתמיכה במהלכי ההתעצמות הצבאית של חמאס והג'האד האסלאמי ברצועת עזה, וכאמור גם בניסיון לבסס תשתיות שיאפשרו לה שיגור טילים משטח עיראק. כל זאת, לצד המשך קידום תכנית הגרעין, במיוחד מאז פרשה וושינגטון מהסכם הגרעין שנחתם בשנת 2015. בעקבות כך, התפתחו במהלך העשור האחרון חיכוכים ישירים וחסרי תקדים בין ישראל לאיראן, ובראשם התקפות ישראליות נגד תשתיות וכוחות איראניים בסוריה, דבר שגרר לעיתים תגובה צבאית נגד ישראל מצד שלוחיה של טהראן בסוריה.

לצד ההישגים האסטרטגיים, לווה העשור החולף גם בהחרפה של איומים ותיקים הניצבים בפני איראן או בהתפתחות של אתגרים חדשים. חיזוק מעמדה האזורי של איראן ומהלכיה המתריסים נגד שכנותיה ונגד ארצות-הברית גררו מגוון פגיעות קשות, ובראשן חיסולו של סלימאני והחרפת הסנקציות הכלכליות נגד המשטר האיראני (בפרט מאז פרש הממשל האמריקאי מהסכם הגרעין ב-2018), אשר הרעו עוד יותר את המצוקה הכלכלית שבה נתונה המדינה.

יתרה מכך, טהראן לא הצליחה לערער את המשטרים באזור אשר מציבים בפניה אתגר, ובראשם זה הסעודי שהאיום הגובר עליו מצד איראן (כפי שבא לידי ביטוי בהתקפה הרחבה נגד מתקני הנפט בממלכה בנובמבר 2019) דחק בו לגבש חזית אנטי-איראנית. זאת, תוך הידוק הקשר עם ישראל, דבר שעורר מורת רוח עמוקה באיראן ואף מעלה חשש מנכחות ישראלית ביטחונית על מפתנה של טהראן. בעשור החולף הועמק אפוא קו השבר הוותיק בין סונים לשיעים במזרח-התיכון, ולמעשה הפך למוחשי ועמוק יותר מאשר קו החלוקה הוותיק בין העולם הערבי והמוסלמי לבין ישראל. בחלוקת המחנות הנוכחית במזרח-התיכון, ניצבות מצד אחד איראן ובעלות בריתה, ומהצד השני השחקנים הנאבקים בטהראן - מחנה הכולל את מדינות המפתח בעולם הערבי-סוני ואת ישראל - אשר בעבר היו עוינים זה לזה וכיום מנהלים ביניהם שיתוף פעולה פורה.

עוד אתגר אסטרטגי מבחינתה של איראן אשר התפתח בחסות הטלטלה האזורית היה עלייתו של ארגון "המדינה האסלאמית" (דאעש). טהראן ספגה פגיעות מצד הארגון הן במהלך המערכות בסוריה ובעיראק, והן בפיגועי טרור שבוצעו באיראן עצמה (הבולטים שבהם בוצעו ב-2017 בפרלמנט בטהראן ובמוזוליאום של ח'מיני בעיר). איראן הצליחה לתמרן היטב בשדות הקרב והדיפלומטיה לצורך החלשת הארגון והפלת שלטונו; ובמישור הצבאי - קידמה מערכה נחושה נגד הארגון, הן באמצעות כוחותיה שלה והן באמצעות מיליציות שיעיות הסרות למרותה.

במבט קדימה - איראן רואה עצמה כמי שנועדה להנהיג את הסדר האזורי או זה שאמור להבנות, לשיטתה, על חורבות "הסדר האמריקני-מערבי הישן" וזה של המשטרים הערביים אשר נתמכים על-ידו. היעד האיראני הוא להמשיך ולפצל את העולם הערבי ולתקוע טריז בינו לבין ארצות-הברית וישראל תוך הדגשת הנתק, לשיטתה של טהראן, בין המנהיגים הערבים לבין הקהלים המקומיים שמתוארים כמי שמצדדים דווקא בחלופה האסלאמית שמציעה איראן.

תקופת כהונתו של נשיא ארצות-הברית טראמפ היוותה אתגר מיוחד עבור איראן. ואולם טהראן שואבת עידוד מכך שהגיעה לסיומו של אותו עידן, תוך שהצליחה לצלוח את הסנקציות הכלכליות, לשמר את אחיזתה בזירות החשובות לה (בעיקר סוריה, עיראק ותימן), ולהימנע מוויתורים בתכניתה הגרעינית, ואף להפר את הסכם הגרעין (בעיקר העשרות אורניום לעשרים אחוזים), מבלי שהדבר לוה בענישה חריפה מצד המערכת הבינלאומית.

במבט קדימה, נראה כי כהונת ביידן עלולה לנסוך ביטחון עצמי בטהראן. הדבר עלול להגביר את תעוזתה ולבוא לידי ביטוי בקידום מהלכים מתריסים במזרח-התיכון ובניסיון להעמיק את ההשפעה האיראנית על עיצוב הסדר העתידי בזירות מפתח באזור, ובראשן סוריה, עיראק ותימן.

בכך, הרפובליקה האסלאמית רשמה לעצמה, לשיטתה, "פרק הרואי", גם אם לוה במצוקה כלכלית ובפגיעות מצד ארצות-הברית וישראל (האחרונה שבהן הייתה חיסולו של מחסן פח'רי-זאדה, אבי תכנית הגרעין הצבאית האיראנית). יחד עם זאת, גלי המחאה הפנימית החוזרים ונשנים מעידים על מורת רוח ציבורית בסיסית

נוכח התנהלות המשטר מבית (במיוחד בתחום הכלכלי) ומהשקעותיו רחבות ההיקף בזירות חיצוניות על חשבון רווחת האוכלוסייה.

ביוני 2021 אמורות להתקיים באיראן בחירות לנשיאות. חסן רוחאני, שכיהן כנשיא איראן לאורך כל תקופת האביב הערבי צפוי לסיים את תפקידו לאחר שתי קדנציות שלוו בביקורת נוקבת מבית ובאכזבה של הציבור האיראני. זאת, בעיקר משום שרוחאני לא הצליח לשפר את המצב הכלכלי באיראן גם לאחר חתימת הסכם הגרעין, ונוכח העובדה כי המחנה הרפורמיסטי שאותו הנהיג המשיך להידחק, בעוד זכויות האדם וחופש הביטוי מצטמצמים והשמרנים קונים אחיזה בכל מוסדות השלטון.

אחת הסוגיות המרכזיות שעולה כבר עתה על סדר היום האיראני היא עתיד היחסים עם ממשל ביידן, ובמיוחד האפשרות לחזרת ארצות-הברית להסכם הגרעין. בשלב הזה איראן צוברת נכסים בדמות הפרות בוטות של הסכם הגרעין לקראת חידוש אפשרי של המו"מ בנושא. חידוש הדיאלוג בין הממשל האמריקאי לאיראן והסרת חלק מהסנקציות המושטות על טהראן עלולים לאפשר לה להפנות יותר משאבים לקידום יעדיה האזוריים השאפתניים. כל זאת תוך המשך ניסיון מצידה להותיר מחוץ למו"מ את פעילותה האזורית החתרנית, את תכנית הטילים שלה ואת סוגיית זכויות האדם (נושאים שהמערב נהג בדרך-כלל להתעלם מהן במהלך סבבי ההתדיינות עם איראן).

איראן רושמת מאזן הישגים מעורב בתום העשור הנוכחי. מצד אחד היא הצליחה לשמור על שלטון אסד בסוריה ועל נכסיה בלבנון, ביצרה את מעמדה בעיראק ובתימן, והשתלבה בהצלחה במאמצים הבינלאומיים שהביאו לתבוסת "המדינה האסלאמית". מהצד השני טהראן ספגה מכות צבאיות ומורליות קשות מידי ארצות-הברית וישראל, מתמודדת עם פגיעה כלכלית מתמשכת, מתקשה להכיל את חוסר השקט מבית ואינה מצליחה לערער את היציבות במדינות מפתח בעולם הערבי. במבט קדימה, נראה כי תחילת כהונת ביידן עלולה לנסוך ביטחון עצמי בטהראן. הדבר עלול להגביר את תעוזתה ולבוא לידי ביטוי בקידום מהלכים מתריסים במזרח-התיכון ובניסיון להעמיק את ההשפעה האיראנית על עיצוב הסדר העתידי בזירות מפתח באזור, ובראשן סוריה, עיראק ותימן.